

הפולמוסים בין השבתאים למתנגדיהם – היבטים חברתיים

יעקב ברנאי

חקר ההיסטוריה החברתית של השבתאות נחוץ ביותר כדי שניטיב להבין לא רק את תולדות התנועה המשיחית הגדולה והחשובה בתולדות ישראל, אלא גם תהליכים, מגמות וזרמים חברתיים בחברה היהודית בשלהי ימי הביניים ובעת החדשה. עלינו לחקור את תולדות התנועה גם על פי ממדי מקום וזמן, קודם כול בהקשרה היהודי אך גם במסגרות החברתיות והדתיות של הסביבה הנוצרית והמוסלמית באירופה ובארצות האסלאם.

כפרפרזה על דברי הרצל, ומבלי לפגוע במה שנעשה במחקר עד כה, נראה לי שיש להחזיר את השבתאות להיסטוריה ולא להשאירה בשדה המיסטיקה היהודית בלבד, דבר שנעשה עד כה בצורה מרשימה בעיקר על ידי גרשם שלום ובית מדרשו. על העדר מחקר חברתי של השבתאות כבר העירו בשנים האחרונות כמה מחוקרי המיסטיקה היהודית והתאולוגיה של התנועה, כגון יוסף דן, שכתב:

רק בשנים האחרונות מתחיל חקר החסידות להשתחרר מכבליה של מסורת מוזרה, שאסרה על היסטוריונים של החסידות ואסרה על חוקרי מחשבת ישראל והמיסטיקה היהודית, לעסוק בהיסטוריה ובהתפתחות החברתית של תנועה זו. יסודה של מסורת זו בתפיסה כי גרשם שלום ותלמידיו עוסקים רק בעניינים שבין האדם לאלוהיו, ואילו בענייני העולם הזה עוסקים ההיסטוריונים. שלום העמיד יוצא מן הכלל, התנועה השבתאית, ותולדותיה של זו נכללו בלטיפונדיה של חוקרי הקבלה, אולם כתוצאה מכך נתמעטה דמותה של תנועה זו בכתביהם של ההיסטוריונים.¹

הקורא ציטוט זה יבחין בוודאי שאף בו ה'פתיחות' וה'סגירות' מוגדרות רק בתוך העולם היהודי ואין בו התייחסות להיסטוריה הלא יהודית וגם לא ליצירה ולתרבות החיצוניות.

* גרסה דומה למאמרי זה ראו בספרי: שבתאות: היבטים חברתיים, ירושלים תשס"א, עמ' 103–112.
1 / דן, 'רבי ישראל מרוז'ין – בין צדיק הדור לצדיק האמת – על הספר "דרך המלכות" מאת דוד אסף, מדעי היהדות, 37 (תשנ"ז), עמ' 301.

אין זאת אומרת שלא היו חוקרים שעסקו בהיסטוריה החברתית של השבתאות – בראש ובראשונה מחקריו של גרשם שלום, שתרמו הרבה גם להיבטיה החברתיים של התנועה, אם כי הוא הדגיש את הפן האידיאי שלה. יותר משניסה שלום לשבץ את תולדות השבתאות במרחב ובזמן שהיא פעלה בהם, הוא עשה להכניסה למסגרת התזות הכוללות הגדולות שלו על תולדות המיסטיקה והמשיחיות היהודיות לדורותיהן. בדרך חקירתו עשה שלום רבות כדי להשאירן במסגרת המיסטיקה ובודד את השבתאות מזמנה, מההיסטוריה היהודית והכללית הרחבה.

חוקרים אחרים, כמו מאיר בלבן, מאיר בניהו, מורטימר כהן, יעקב כ"ץ, יוסף קפלן, אלישבע קרליבך וסטיבן שָׁרוֹת תרמו בתחומם פרקים חשובים להיסטוריה החברתית של השבתאות.²

בשנים האחרונות פניתי גם אני לחקור היבטים שונים של ההיסטוריה החברתית של התנועה, בעיקר בקהילות היהודיות של האימפריה העות'מאנית אך גם מחוץ לה. במחקרי התמקדתי בשאלות הרקע של השבתאות, גורמיה והתפשטותה, ובכמה היבטים חברתיים הקשורים במיוחד בקהילת איזמיר, עירו של שבתי צבי. נושאים אלה טרם מוצו על ידי עד תומם.³ אינני יודע אם אפשר לדבר על השבתאות כתנועה דתית וחברתית כמו החסידות, אבל יש בתולדותיה אלמנטים חברתיים רבים שאני חוקר.

במאמר זה אני מבקש לדון בפולמוסים שבין השבתאים למתנגדיהם ולהשקיף עליהם דרך הפריזמה של ההיסטוריה החברתית, ואף להעיר בהקשר זה כמה הערות היסטוריוגרפיות. ראשיתם של פולמוסים אלה עם הופעת שבתי צבי כמשיח בשנת 1665,

2 מ' בלבן, לתולדות התנועה הפראנקית, א-ב, תל-אביב תרצ"ד-תרצ"ה; מ' בניהו, התנועה השבתאית ביוון (ספונות, יד [ספר יוון, ד]), ירושלים תשל"א-תשל"ח (להלן: התנועה השבתאית ביוון); י' קפלן, 'יחסה של הנהגת הקהילה הפורטוגזית באמסטרדם לתנועה השבתאית, תכ"ה-תל"א', ציון, לט (תשל"ד), עמ' 198-216; י' כ"ץ, 'לשאלת הקשר בין השבתאות לבין ההשכלה והרפורמה', ההלכה במיצר, ירושלים תשנ"ב, עמ' 261-278; M.J. Cohen, *Jacob Emden*; S. Sharot, *Messianism, Mysticism and Magic*, Chapel Hill 1982; E. Carlebach, *The Pursuit of Heresy: Rabbi Moses Hagiz and the Sabbatian Controversies*, New York 1990 (להלן: מינות).

3 י' ברנאי, 'לתולדות השבתאות ומקומה בחיי היהודים באימפריה העות'מאנית', פעמים, 3 (תש"ם), עמ' 59-72; J. Barnai, 'Messianism and Leadership: The Sabbatean Movement and the Leadership of the Jewish Communities in the Ottoman Empire', in: A. Rodrigue (ed.), *Ottoman and Turkish Jewry*, Bloomington, Indiana 1992, pp. 167-182; idem, 'The Sabbatean Movement in Smyrna: The Social Background', in: A. Mor (ed.), *Jewish Sects, Religious Movements and Political Parties*, Omaha 1992, pp. 113-122; idem, 'Christian Messianism and the Portuguese Marranos: The Emergence of Sabbateanism in Smyrna', *Jewish History*, 7 (1993), pp. 119-126; Idem, 'The Outbreak of Sabbateanism: The Eastern European Factor', *The Journal of Jewish Thought and Philosophy*, 4 (1994), pp. 171-183; הנ"ל, שבתאות: היבטים חברתיים (לעיל הערת כוכבית).

והם נמשכו בקהילות יהודיות רבות לאורך המאות השבע עשרה והשמונה עשרה, ואף במאה התשע עשרה עדיין היו להם הדים. השאלות המרכזיות שאתייחס אליהן כאן הן:

- א. האם אפשר לאבחן מבחינה חברתית את התומכים והמתנגדים לשבתי צבי ולשבטאות – בעת הופעתו כמשיח, לאחר המרתו, ולאורך המאות השבע עשרה והשמונה עשרה. מה ההקשר ההיסטורי-חברתי שבו התנהלו הפולמוסים בין השבתאים למתנגדיהם. מה משקלם של מאבקי כוח פוליטיים וחברתיים בקהילות ומה זיקתם לפולמוסים שפרצו על רקע דתי.
- ב. מה טיבה של המאה השבע עשרה – שאלה חשובה הנשאלת רבות בשנים האחרונות – האם הייתה מאה של משבר או משברים, ואם כן מה משמעותם? כיצד משתלבת ההיסטוריה היהודית והפולמוסים על הנושא השבטאי במה שמכונה 'משבר' (או משברי) המאה השבע עשרה.⁴ האם השבתאות וכישלונה הם שגרמו למשבר או לטראומה בחברה היהודית בעת החדשה, או השבתאות היא אולי תוצאתו של משבר זה, כפי שרמז אברהם אלקיים.⁵ אלה סוגיות כבדות משקל שכאן רק נרמוז להן, ונדרש להן מחקר עתידי.
- ג. היש הבדלים בין הפולמוסים עד להמרת המשיח ובין אלה שהתקיימו אחריה, והיש הבדלים בין הפולמוסים באזורים הגאוגרפיים השונים של העולם היהודי, בעיקר בין אירופה לאימפריה העות'מאנית ולארצות האסלאם האחרות.
- ד. מה מקומם והשפעתם של לא יהודים – אנשי דת נוצרים ומוסלמים, משכילים, הבראיסטים, אנשי שלטון ופקידים שונים – בסכסוכים המרים שפרצו בקרב היהודים בנושא השבתאות. כל זאת כמובן במסגרת הכוללת שיש להקצות ליחסים בין יהודים לשאינם יהודים בהבנת התופעה המשיחית השבתאית וספיחיה.
- ה. מה משקלם של הפולמוסים במסגרת ההיסטוריה היהודית הכוללת במאות השבע עשרה והשמונה עשרה – האם מדובר בתופעה מרכזית או שולית?

אלה הן רק כמה מהשאלות המעסיקות אותי במחקר מקיף שאני שוקד עליו. כאן אוכל לגעת רק בכמה מהן בקיצור, ואשתדל לעשות זאת בדרך של סינתזה והכללה, ללא פרטים ודוגמאות רבות.

4 T. S. Aston (ed.), *Crisis in Europe, 1560-1660*, London 1965; T. K. Rabb, *The Struggle for Stability in Early Modern Europe*, Oxford 1975; G. Parker and M. Smith (eds.), *The General Crisis of the Seventeenth Century*, London and New York 1997

5 א' אלקיים, 'סוד האמונה בכתבי נתן העזתי', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשנ"ד, עמ' 1.

הפולמוסים עד המרתו של שבתי צבי

הוויכוח הגדול בסוגיה זו בהיסטוריוגרפיה הוא בין ההיסטוריון היהודי החשוב של המאה התשע עשרה היינריך גרץ לגרשם שלום. גרץ, על פי תפישתו המשכילית, שלל מכול וכול את המיסטיקה היהודית ואת הציפיות המשיחיות המסורתיות כנושאות מסרים וערכים חיוביים. אל השבתאות הוא התייחס לא רק בשלילה מוחלטת, אלא אף תלה את הקולר להצלחתה בבערותם של ההמונים שהלכו אחריו משיח השקר שבתי צבי ונביאו נתן העזתי.⁶ בכך הוא הלך בעקבות מקורות בני הזמן ופרשנויות שונות בדורות שקדמו לו.⁷ לעומת זאת, גרשם שלום ראה במיסטיקה ובמשיחיות היהודית זרמים חיוניים ומרכזיים בהיסטוריה היהודית, אם כי גם הוא היה מודע לכוחם ההרסני לפעמים. במחקריו על השבתאות הראה שכמעט כל ההנהגה היהודית הוליכה את התנועה בשנים 1665–1667, וההמונים נסחפו אחריה. יתר על כן, הוא הצביע על כך שהמיעוט בהנהגה היהודית שהתנגד לשבתי צבי נדחק בתקופה זו לשוליים, ואף נרדף.⁸ ואכן בדיקה שיטתית שערך שלום, והוקרים אחרים אחריו, בקהילות יהודיות שונות הובילה בדרך כלל למסקנות דומות, אם כי התברר שלא תמיד הייתה אחידות ברמת התמיכה בשבתאות או ההתנגדות לה.⁹

עדיין עומדת השאלה המרכזית שהציבו החוקרים לגבי מניעיה והצלחתה הסוחפת כל כך של התפרצות משיחית זו, והגדרתה של האליטה שתמכה בשבתי צבי או התנגדה לו. יעקב כ"ץ סבור כי 'אינטליגנציה המשנה' היא שהובילה את התמיכה בשבתי צבי והיא שגרמה להצלחת התנועה.¹⁰ לדעת שלום, יש בידו מפתח להבנת הגורם האחד להופעת השבתאות והוא התפשטותה של קבלת האר"י בדורות שלפני שבתי צבי. והוא מונה חמישה גורמים להצלחתה: (א) יציאת הבשורות מארץ ישראל דווקא; (ב) צירוף חידוש הנבואה למשיחיות; (ג) המיתוס העממי של הגאולה בקבלת האר"י; (ד) הקריאה לתשובה; (ה) בתקופת ההכרזה על המשיח עדיין לא הייתה הבחנה בין יסודות שונים בה שבחלקם היו כפריניים מאוד ולכן יכלו להצטרף אליה אנשים שמרנים כחדשנים.¹¹ יש לשים לב שכל הגורמים שמנה שלום שאובים מפנימיותה של הדת היהודית ואף לא גורם אחד משקף היבטים חברתיים, פוליטיים וכלכליים. הוא דחה כל ניסיון לתלות

6 H. Graetz, *Geschichte der Juden*, X, Leipzig 1897, pp. 188-236

7 ראו: ש' ורסס, השכלה ושבתאות: תולדותיו של מאבק, ירושלים תשמ"ח, עמ' 146–190.

8 ג' שלום, שבתי צבי והתנועה השבתאית בימי חייו, תל-אביב תשי"ז (להלן: שבתי צבי), עמ' 298–353, 377–546.

9 ראו: קפלן (לעיל הערה 2); ברנאי, משיחיות והנהגה (לעיל הערה 3).

10 י' כ"ץ, מסורת ומשבר, ירושלים תשי"ח, עמ' 251.

11 שלום, שבתי צבי, עמ' 379–383.

בשבתאות יסודות, השפעות או גורמים חיצוניים לא יהודיים. כידוע, בשנים האחרונות עומדות התזות הללו של שלום תחת ביקורת נוקבת.¹² את התמיכה המסיבית בתנועה מול התנגדות של יחידים או של קבוצות מסוימות בשנים 1665–1667 יש לדעתי לבדוק בכל קהילה וקהילה בנפרד. ניתן להדגיש את מקומם החשוב של מנהיגים תומכים הקרובים לשלטון המקומי, כמו רפאל יוסף צ'לבי במצרים, ולעומת זאת, את הסתייגותה של ההנהגה באסתנבול משבתי צבי. כמו כן תמכו בשבתי צבי רבים מגדולי הרבנים בעולם היהודי. בדיקה מעמיקה מי בתומכים ומי במתנגדים מגלה דברים מעניינים: מירושלים, שם הייתה נפוצה יחסית קבלת האר"י, סולק שבתי צבי; ואילו באיזמיר, שם הייתה קבלת האר"י נחלתם של בודדים, הוא התקבל כמושיח, אמנם לאחר מאבק פוליטי אלים.¹³

את התלהבות ההמונים למשמע הידיעות על הופעת המשיח ניתן להסביר בעזרת מחקרים בתחום האנתרופולוגיה והפסיכופתולוגיה של ההמון, שנערכו בדור האחרון על היחסים בין המון לכוח בחברות רבות, כשם ספרו החשוב של אליאס קנטי.¹⁴ בתקופות של התלהבות אקסטטית משיחית, המתנגדים נדחקים בדרך כלל לשוליים, וכך קרה גם בעת הופעתו של שבתי צבי. התבוננות בתגובתם של מתנגדי שבתי צבי באיזמיר, שם היטיבו להכירו מכל מקום אחר, מחזקת את התזה שלנו: הם נאלצו להסתתר או לעזוב את העיר. תומכיו, שלדעתי לא כולם היו מאמינים אמתיים במשיח, תפסו את השלטון בקהילה באלימות. אני מבקש לטעון שבאיזמיר, כמו בקהילות אחרות, כגון ונציה, אמסטרדם וירושלים, עניין המשיח שימש 'טריג'ר' למאבקים חברתיים ופוליטיים שהיו קיימים עוד קודם לכן בקהילות, ובלהט המאורעות ניצלו אותו הקבוצות היריבות.¹⁵ כמובן, אין להתעלם מהלהט המשיחי העצום שהזין את ההתפרצות השבתאית. שלום העיר כי גם בקהילות יציבות ומבוססות, במקומות שהיה ליהודים מה להפסיד, היו האמונה והתסיסה חזקות מאוד.¹⁶ בכך הוא ביקש להצביע על עומקו ופנימיותו של הרעיון המשיחי היהודי, שכדי להתפרץ אינו תלוי דווקא בקטסטרופות. אף על פי כן נראה לי כי שמועות משיחיות נפלו על אוזניים קשובות גם בגלל הקטסטרופה הגדולה שפקדה את יהודי מזרח אירופה באמצע המאה השבע עשרה (גְּרוֹת

12 ראו: מ' אידל, "אחד מעיר ושניים ממשפחה" – עיון מחודש בבעיית תפוצתה של קבלת האר"י והשבתאות, פעמים, 44 (תש"ן), עמ' 5–30; ברנאי, משיחיות נוצרית (לעיל הערה 3); הנ"ל, התפרצות השבתאות (שם).

13 שלום, שבתי צבי, עמ' 217–235, 262–265, 353–376; ברנאי, משיחיות והנהגה (לעיל הערה 3).

14 א' קנטי, ההמון והכת, תרגם ע' לוי, תל-אביב 1979.

15 י' ברנאי, 'ר' יוסף אישקפה ורבנות איזמיר', ספונות, יח (תשמ"ה), עמ' 53–81; הנ"ל, 'ר' חיים בנבנשתי ורבנות איזמיר בתקופתו', בתוך: מ' רוזן (עורכת), ימי הסהר, תל-אביב תשנ"ו, עמ' 151–191.

16 שלום, שבתי צבי, עמ' 3.

ת"ח-ת"ט ומה שקרה אחריו), וגם בגלל השפעות חיצוניות – מלחמת שלושים השנה, המלחמות במזרח אירופה, המילניריות הנוצרי, התסיסה בקרב האנוסים, ועוד שורה של גורמים בעולם המוסלמי והעות'מאני שטרם נבדקו דיים.¹⁷ מאחר שהיהודים היו קבוצת מיעוט, למודי סבל, גירויים ופוגרומים, קל היה יחסית להצית את דמיונם בשמועה משיחית מעין זו, דווקא בדור זה. לכך יש להוסיף את התפתחותה של התקשורת הבינלאומית במאה השבע עשרה, שסייעה להעברה מהירה יחסית של שמועות.¹⁸ ניתן להבחין במאה השבע עשרה בשתי מגמות סותרות שיש בהן כדי להוביל להתלהבות או להסתייגות מהרעיון המשיחי. מצד אחד, זו מאה של ערעור וכפירה בדת ובעולם הימי ביניימי,¹⁹ מצד אחר, זו מאה הרוויה במיסטיקה וביסודות לא רציונליים.²⁰ החברה היהודית בתקופה זו עדיין לא הייתה נתונה במשבר טוטלי, אך כבר נבעו בה סדקים, ואלה יכולים אולי להסביר את ההתפתחויות בפרשת השבתאות.

שאלה חשובה שיש לתת עליה את הדעת היא מעורבות השלטונות בארצות השונות בפרשת השבתאות ובפולמוסים בין השבתאים למתנגדיהם. החשש מהשלטונות השפיע לעתים קרובות דווקא על מתנגדי השבתאות, שהיו במיעוט. הם חששו להלשין על המאמינים באשמת מרידה ולהסגירם, מאחר שהם סברו שהדבר יכול להזיק לכל הקהילה. אף בעניין זה, ההתנהגות היא של קבוצת מיעוט שלא ששה להוציא מחוץ לתחומה את המאבקים המתנהלים בתוכה. במקרים שהם פנו לשלטונות, כמו באיזמיר ובאסתנבול,²¹ השלטונות אכן התערבו מיד והשפיעו על מהלך המאורעות בצורה דרמטית.

נושא נוסף שאני מבקש להזכיר בהקשר זה הוא האלימות שרווחה בקהילות היהודיות בתקופת שבתי צבי. בידינו ראיות שונות המעידות כי המתח בקהילות היה גדול מאוד והתפיישה המשיחית נוצלה על ידי קבוצות יריבות בקהילות, לפעמים אגב שימוש באלימות פיזית: יידי אבנים על בתים, פריצה לבתי כנסת, הפרעות לפולחן הדתי, ומכות קשות במקומות ציבוריים, חרמות, שרפת ספרים, וכו'; יש אפילו ידיעה על הריגה של יהודי.²² גם נושא האלימות ראוי לבירור יסודי יותר.

אני סבור שהפנייה לשלטונות וגם האלימות ברחוב היהודי בתקופת שבתי צבי מלמדות על סדקים רציניים בקהילות היהודיות. דומני שאין זה מפתיע כי גילויי האלימות שהוכרנו פרצו דווקא בקהילות חדשות או מתחדשות, כגון איזמיר, ונציה, אמסטרדם והמבורג,

17 שרות (לעיל הערה 2), עמ' 86–114; ברנאי, משיחיות נוצרית (לעיל הערה 3).

18 ברנאי, התפשטות (לעיל הערה 3).

19 R. H. Popkin and A. Vanderjagt (eds.), *Scepticism and Irreligion in the Seventeenth and Eighteenth Centuries*, Leiden 1993

20 T. Munck, *Seventeenth Century Europe, 1598-1700*, London 1990, pp. 272-304

21 שלום, שבתי צבי, עמ' 331–333, 376–377; ד' תמר, מחקרים בתולדות היהודים בארץ-ישראל ובארצות המזרח, ירושלים תשמ"א, עמ' 119–135.

22 שלום, שם, עמ' 263–265, 391–428.

שבהן היה משקל רב לאנוסי פורטוגל. הם היוו גורם חדשני, מתסיס וקשור פחות להמשכיות המסורת הקהילתית. מה שקרה בקהילות הללו אולי השפיע והקרין במישרין גם על קהילות אחרות.

בחינת החברות היהודיות במאה השבע עשרה מלמדת על ועוזעים מסוימים המתחוללים בהן, שלא על כולם עמדו החוקרים ולא כולם מובנים לנו. העובדה שהשבתאות נפוצה בכל העולם היהודי ומה שקרה בעת הופעתה התרחש בקהילות שונות כל כך זו מזו – במיקומן הגאוגרפי, בשלטון שהיו נתונים למרותו, בחברות ובדתות הסובבות – מקשה מאוד להסביר את התופעה. אני מבקש להציג כאן שתי הצעות היכולות להסבירה.

א. במאה השבע עשרה התחוללו באירופה ובארצות האסלאם (ובעיקר באימפריה העות'מאנית) תהליכים פוליטיים, כלכליים וחברתיים דומים. איני בטוח שבאותה תקופה היה העולם מחולק לשניים: לאירופה ולעולם המוסלמי. קשרים מסחריים ופוליטיים, קרבה גאוגרפית (גבולות משותפים), שלטון עות'מאני על חלקים מאירופה, דרכי תחבורה מתפתחות, קשרים דיפלומטיים והסכמים פוליטיים, הגירה – כל אלה הביאו לזרימה של רעיונות, מיידע, דפוסי שלטון וכלכלה בין אירופה לארצות האסלאם.²³ אחידות מסוימת זו השפיעה גם על הקהילות היהודיות באירופה ובארצות האסלאם, וניתן למצוא קשרים והשפעות דומות בקרב חוגים שמרניים וחדשניים כאחד.²⁴ ברקע ההיסטורי הזה יש לדעתי יסוד להבנת התפשטות השבתאות, זרימת המידע ונקיטת העמדות בעד ונגד, כמו גם היווצרות הקבוצות השונות התומכות בה או מתנגדות לה.

ב. בדיקת השבתאות בהקשר זה של זרימת מידע היא מאלפת. השבתאות, שהתפתחה באמצע המאה השבע עשרה וקנתה לה אחיזה בכל רחבי העולם היהודי, חיזקה את הקשרים בין הקהילות ברחבי העולם היהודי והביאה להעברת מידע, פסקי הלכה והתייעצויות בכתב ובעל פה בין ראשי קהילות וגם בין יהודים מן השורה. כל אלה מחזקים את התזה הטוענת ל'אחדותה של ההיסטוריה היהודית', שפיתחה באוניברסיטה העברית האסכולה הקרויה 'ירושלמית',²⁵ כתגובה להיסטוריוגרפיה הנוצרית והיהודית של המאה התשע עשרה,

S.J. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, I, Cambridge 1976, pp. 169-224; D. Goffman, *Izmir and the Levantine World, 1550-1650*, Seattle and London 1990; P. R. Sugar, *Europe Under Ottoman Rule, 1354-1804*, Seattle and London 1997, pp. 187-201

²⁴ י' ברנאי, 'אנוסי פורטוגל באימיר במאה הי"ו', בתוך: מ' שטרן (עורך), אומה ותולדותיה, א, ירושלים תשמ"ג, עמ' 289-298; הנ"ל, 'זיקה וניתוק בין חכמי תורכיה לחכמי פולין ומרכז אירופה במאה הי"ו', גלעד: מאסף לתולדות יהודי פולין, ט (תשמ"ו), עמ' 13-26; הנ"ל, משיחיות נוצרית (לעיל הערה 3).

²⁵ ראו למשל: י' בער, 'אחדות ההיסטוריה של עם ישראל ובעיות בהתפתחותה האורגנית', בתוך: הנ"ל, מחקרים ומסות בתולדות עם ישראל, א, ירושלים תשמ"ו, עמ' 27-32; ש' אלמוג, 'שליחותו של היסטוריון: על שמואל אטינגר', בתוך: ש' אטינגר, היסטוריה והיסטוריונים, ירושלים תשנ"ג, עמ' 33; D. N. Myers, *Re-Inventing the Jewish History*, New York and Oxford 1995, pp. 109-176

שראתה ביהודים קבוצה דתית. תזה זו, שביקשה להדגיש את היסוד הלאומי המאחד בקרב היהודים בכל העולם ובכל התקופות, עומדת בשנים האחרונות תחת ביקורת צולבת, שהשלכותיה הרבות חורגות ממסגרת דיוננו.

ייתכן בהחלט שהדמיון המסוים בין העולם הנוצרי-אירופי לעולם המוסלמי במאה השבע עשרה השפיע על הידוק הקשרים בעולם היהודי, ולגורמים חברתיים ודתיים היה חלק בהתפרצות השבתאות ובהתפשטותה דווקא במאה זו. דומני שאחדות זו פחתה בהרבה במאה השמונה עשרה.

הפולמוסים אחרי המרת שבת צבי ובמאה השמונה עשרה

בהיסטוריוגרפיה מקובל לראות בהמרת שבת צבי לאסלאם בשנת 1666 נקודת מפנה בתולדות השבתאות. עד המרתו הייתה השבתאות תנועת המונים ואילו אחריה היא הפכה לכת. חלק מן השבתאים בשלהי המאה השבע עשרה ובמאה השמונה עשרה אכן פעלו בסתר, ואילו אחרים, נועזים או מתוחכמים יותר, פעלו בגלוי או בדו־פרצופיות. אך הסערות שפקדו את העולם היהודי והפולמוסים עם השבתאים בתקופה זו אינם מצדיקים לדעתי את הגדרת השבתאות ככת, מאחר שהגדרה זו מצמצמת את התופעה ואת הבנתה. ידיעותינו כיום על השבתאות מאפשרות לנו לטעון שמדובר בתופעה רחבת היקף (שגם בזמנה היו שהבחינו בה), בעלת השפעה והשלכות משמעותיות על הקהילות היהודיות,²⁶ בעיקר באירופה. השבתאות בתקופה זו אינה דבר שולי, ונוטלים בה חלק קהילות רבות ורבים מאנשי הממסד, והפולמוסים סביבה הופכים אותה לחלק אינטגרלי וחשוב בחברה היהודית. יש בהם בפולמוסים הללו הרבה מעבר לוויכוחים תאולוגיים, ומשמעותם החברתית מקיפה יותר. השוני מן המאה השבע עשרה נעוץ לדעתי בתמורות בעולם הלא יהודי (האירופי) ולא בחברה היהודית.

תחילה אמנה חלק מהאירועים והאישים שחוללו את הפולמוסים החשובים אחרי המרתו של שבת צבי:

- נדודי נתן העזתי בקהילות ישראל.²⁷
- המרת הדונמה (1683) ופעילותה ככת בסלוניקי.²⁸

26 ראו בעיקר: ג' שלום, מחקרים ומקורות לתולדות השבתאות וגלגוליה, ירושלים תשל"ד (להלן: מחקרים ומקורות); הנ"ל, מחקרי שבתאות, ההדיר י' ליבס, תל-אביב תשנ"ב (להלן: מחקרי שבתאות); בניהו, התנועה השבתאית ביוון; ורסס (לעיל הערה 7); י' ליבס, סוד האמונה השבתאית, ירושלים תשנ"ה (להלן: סוד האמונה השבתאית).

27 שלום, שבת צבי, עמ' 597-649; בניהו, שם, עמ' כג-כו, רכז-רכט.

28 בניהו, שם, עמ' עז-קח; שלום, מחקרי שבתאות, עמ' 291-390; G. Scholem, *The Messianic Idea*; 390-291 in *Judaism*, New York 1988, pp. 142-166

- פולמוס אברהם מיכאל קרדווי ברבע האחרון של המאה השבע עשרה ובראשית המאה השמונה עשרה.²⁹
- עליות חבורות השבתאים לארץ ישראל בראשית המאה השמונה עשרה: ר' יהודה חסיד, ר' אברהם רוויגו וחבורותיהם.³⁰
- פולמוס נחמיה חיון בעשור השני של המאה השמונה העשרה.³¹
- פולמוס רמח"ל (ר' משה חיים לוצאטו) בשנות השלושים של המאה השמונה עשרה.³²
- הפולמוסים כנגד ר' יהונתן אייבשיץ, שראשיתם בשנות העשרים של המאה השמונה עשרה בפראג והמשכם בכל קהילות אירופה בשנות החמישים.³³
- הפולמוס סביב הספר 'חמדת ימים'. הספר נדפס לראשונה באיזמיר בשנים 1731–1732, והתנגדות לו באה מקהילות אירופה באמצע המאה.³⁴
- הפראנקיסטים והמרתם בשנות החמישים של המאה השמונה עשרה ואילך.³⁵

תחילה אני מבקש להעיר שברוב הפולמוסים הללו יש גם היבטים חברתיים שלא תמיד

- 29 שלום, מחקרי שבתאות, עמ' 391–452; הנ"ל, מחקרים ומקורות, עמ' 369–374; ליבס, סוד האמונה השבתאית, עמ' 35–48; נ' יושע, 'הבריאה והזמן: "ויכוח" תיאולוגי-פילוסופי של קארדווי עם נתן העזתי', בתוך: ר' אליאור ו' דן (עורכים), קולות רבים: ספר הזכרון לרבקה ש"ץ-אופנהיימר, א (מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, יב), ירושלים תשנ"ו, עמ' 259–284; א' אליקים, 'המשיח הנפקד: על משיח בן יוסף אצל נתן העזתי, שבתי צבי וא"מ קארדווי', דעת, 38 (תשנ"ז), עמ' 33–82.
- 30 מ' בניהו, ה'חברה קדושה' של רבי יהודה חסיד ועלייתה לארץ-ישראל, ספונות, ג-ד (תשי"ט-תש"ך), עמ' קלא-קפב; הנ"ל, התנועה השבתאית ביוון, עמ' תנא-תקכה.
- 31 שלום, מחקרי שבתאות, עמ' 49–52; קרליבך, מינות, עמ' 75–122; כ"ץ (לעיל הערה 2); ורסס (לעיל הערה 7), עמ' 63–98; י"ש עמנואל, 'פולמוס נחמיה חיון באמשרדם', ספונות, ט (תשכ"ה), עמ' רט-רמו; מ' פרידמן, 'אגרות בפרשות פולמוס נחמיה חיון', ספונות, י (תשכ"ו), עמ' תפג-תריט; M. Goldish, 'Halakhah, Kabbalah, and Hersey: A Controversy in Early Eighteenth-Century Amsterdam', *The Jewish Quarterly Review*, 84 (1993/4), pp. 153-176.
- 32 י' תשבי, נתיבי אמונה ומינות, רמת-גן 1964, עמ' 169–203; קרליבך, מינות, עמ' 23–161.
- 33 כהן (לעיל הערה 1); מ"א פרלמוטר, ר' יהונתן אייבשיץ ויחסו אל השבתאות, ירושלים ותל-אביב תש"ו; שלום, מחקרי שבתאות, עמ' 653–734; ליבס, סוד האמונה השבתאית, עמ' 77–237; קרליבך, מינות, עמ' 123–160.
- 34 א' יערי, תעלומת ספר: ספר חמדת ימים מי חיברו ומה היתה השפעתו, ירושלים תשי"ד; שלום, מחקרי שבתאות, עמ' 250–288; תשבי (לעיל הערה 32), עמ' 108–168; הנ"ל, חקרי קבלה ושלחותיה, ב, ירושלים תשנ"ג, עמ' 339–418; י' ברנאי, יהודי ארץ-ישראל במאה הי"ח, ירושלים תשמ"ב, עמ' 72–94. וראו עתה: מ' פוגל, 'ספר "חמדת הימים" – סקירה ביקורתית של הספרות והתבוננות מחודשת בשבתאותו של הספר ובדמות מחברו', עבודת גמר, האוניברסיטה העברית, ירושלים תש"ס.
- 35 שלום, מחקרים ומקורות, עמ' 116–218, 422–452; הנ"ל, מחקרי שבתאות, עמ' 631–652; ליבס, סוד האמונה השבתאית, עמ' 193–197, ושם ביבליוגרפיה נוספת; ח' שמרוק, "ספר דברי האדון" של יעקב פראנק: גלגוליו מידידיש לפולנית, גלעד, יד (תשנ"ה), עמ' כג-לו; הנ"ל, 'עיונים בויכרונות של יעקב פראנק מימי ילדותו', גלעד, טו-טז (תשנ"ח), עמ' לה-מב.

קשורים לעניין השבתאי שבגינו הם פרצו. קשורים לפולמוסים הללו מאבקים חברתיים פנים-קהילתיים על הנהגה וארגון הקהילות, תסיסה של המנהיגות מהשורה השנייה כנגד השורה הראשונה, מאבקים בין זרמים חדשים מול הממסד הוותיק, בין אשכנזים לפורטוגזים. השלטונות בארצות השונות שהתערבו בחלק מהפולמוסים, אנשי דת, בעיקר נוצרים שהפולמוסים הללו ריתקו אותם ועוררו אצלם חששות. לפולמוסים יש גם קשר למילנריוזם הנוצרי ולחוגים הבראיסטים.

ניתן לטעון אפוא שכמעט אין היבט של ההיסטוריה היהודית במאה השמונה עשרה שאינו קשור לפולמוסים הללו, ובוטל גם הקשר לחברה הסובבת הלא יהודית. משקלם וחומתם על החברה היהודית במאה השמונה עשרה הוא לדעתי גדול מאד. כפי שעולה מרשימת הפולמוסים שהזכרנו ומהידוע לנו על אודותיהם (וספרות המחקר עליהם היא מרשימה ביותר), נראה שנטלו בהם חלק רוב הקהילות היהודיות החשובות בעולם היהודי דאז באימפריה העות'מאנית, באפריקה ובאירופה. בדיקה שיטתית מלמדת שהפולמוסים, שראשיתם בתורכיה ובבלקן אחרי המרת שבתי צבי, עוברים במאה השמונה עשרה לאירופה בלבד, בעיקר המערבית והמרכזית. אמנם יש עדויות רבות על שבתאים בקהילות הספרדיות באימפריה העות'מאנית ובארצות האסלאם, אך הפולמוס כנגדם בקהילות הללו כמעט נפסק. ראוי אפוא לתת את הדעת שכל הפולמוס (ובכלל זה הפולמוס על המרת הדוגמה בסלוניקי) מתרחש באירופה של המאה השמונה עשרה.

אני מבקש לטעון שה'אחדות' שאפיינה את העולם היהודי במאה השבע עשרה, שהייתה קשורה גם לתהליכים דומים בחברה הלא יהודית, הולכת ומשתנה במהירות במאה השמונה עשרה.³⁶ התמורות המתחוללות באירופה במאה זו משפיעות בצורה דרמטית על תולדות היהודים בה ומביאות להתפוררות החברה היהודית במחצית הראשונה של המאה השמונה עשרה. בה בעת נמשכים החיים המסורתיים בצורה די שגרתית בקהילות היהודיות בארצות האסלאם ובהן אין מתחוללות אותן תמורות שידעה אירופה במאה השמונה עשרה.

במאה השמונה עשרה (ולמעשה, כבר בשלהי המאה השבע עשרה) נוצר אפוא פער אדיר בין אירופה לארצות האסלאם (وهוא קשור גם לתבוסותיה של האימפריה במלחמות מול אירופה) ובין הקהילות היהודיות בהן, פער המשפיע גם על אופי הפולמוס סביב השבתאות. התפוררות המסגרת החברתית היהודית באירופה לא החלה לדעתי עם מנדלסון וההשכלה במחצית השנייה של המאה השמונה עשרה,³⁷ אלא כבר בשלהי המאה השבע עשרה ובמחצית הראשונה של המאה השמונה עשרה.³⁸ מדובר ביחס המשתנה של החברה

36 בניגוד לדעתו של כ"ץ (לעיל הערה 10), עמ' 15-16, 249, 263-264.

37 עמ' 262-270.

38 כפי שסבורים למשל: ע' שוחט, עם חילופי תקופות, ירושלים תשכ"א, עמ' 7-14; ש' אטינגר, תולדות עם ישראל בעת החדשה, ירושלים תשכ"ט, עמ' 17-37; י' קפלן, 'נתיבה של היהדות הספרדית המערבית אל המודרנה', פעמים, 48 (תשנ"א), עמ' 85-103; J. Israel, *European Jewry*

הנוצרית הסובבת במרכז ובמערב אירופה אל היהודים, שנוטלים בו חלק השלטונות האבסולוטיסטיים, וכן הבראיסטים, משכילים, חוגים נוצריים מילנריים וגורמים כלכליים.³⁹ כל אלה משנים לגמרי את החברה היהודית המסורתית.

לכן יש לדעתי לבחון את חריפותם של הפולמוסים כנגד השבתאים בקהילות אירופה במאה השמונה עשרה על רקע הזעזועים שפקדו את החברה המסורתית הכללית והיהודית ועל רקע ניסיונות הממסד היהודי, הדתי והקהילתי, להגן על עצמו ועל המסגרות המסורתיות המתפוררות לנגד עיניו. ההתעניינות הרבה של נוצרים בשבתאות של המאה השמונה עשרה אף היא הטרידה מאוד את הממסד היהודי ותרמה לחריפות הפולמוסים.

מקובלת עלי דעתה של אלישבע קרליבך בספרה על ר' משה האגיו, רודף השבתאות החשוב במחצית הראשונה של המאה השמונה עשרה, שיש לראות בו את ראשון מארגני האורתודוקסיה היהודית המודרנית,⁴⁰ וכך יש לראות לדעתי גם את מאבקו של ר' יעקב עמדין כנגד השבתאים באמצע המאה.⁴¹ שני אישים אלה ואחרים, שניהלו את מלחמתם בקהילות מרכז ומערב אירופה, היו עדים לקריסת החברה היהודית המסורתית באירופה, עוד לפני מגדלסון וההשכלה. לא רק השבתאות הפחידה אותם, אלא הכפירה האנוסית והתפוררות המסגרות החברתיות והתחלת היציאה של היהודי מתברתו והשתלבותו בחברה הסובבת.

החברה היהודית המשתנה בתוך מסגרות פוליטיות מתחדשות הקרינה על ההנהגה שחששה מהשינויים ומאיי יכולתה להוסיף לפקח על המסגרת הקהילתית ולכוון אותה, כפי שהיה נהוג מדורי דורות. זו לדעתי גם הסיבה המרכזית שהנהגה לא יכלה להכריע בפולמוס הסוער שהתנהל בין שניים מגדולי הרבנים באמצע המאה השמונה עשרה – יעקב עמדין ויהונתן אייבשיץ – פולמוס שבו האשים הראשון את השני בשבתאות.

המקורות הרבים על הפרשה וספרות המחקר הענפה⁴² מלמדים אותנו לא רק על היקף הפרשה המסובכת הזאת, אלא מאששים את התוות שהעלינו לעיל. הפולמוס בין שני הרבנים הוא בבואה למשבר של יהדות אירופה במחצית הראשונה של המאה השמונה

in the Age of Mercantilism, 1550-1750, Oxford 1985; M. Goldish, 'Jews, Christians and Conversos: Rabi Solomon Aailon's Struggle in the Portuguese Community of London', *Journal of Jewish Studies*, 45 (1994), pp. 256-257

39 ב' מבורך, 'שאלת המשיח בפולמוס האמנסיפציה והרפורמה, 1781-1819', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשכ"ו, עמ' 1-25; שוחט, שם, עמ' 49-71.

40 קרליבך, מינות, עמ' 278.

41 על יעקב עמדין, ראו: כהן (לעיל הערה 2); שלום, מחקרי שבתאות, עמ' 655-680; ליבס, סוד האמונה השבתאית, עמ' 198-211; J. Schachter, 'Rabbi Jacob Emden: Life and Works', Ph.D.;

Dissertation, Harvard University, 1988

42 ביבליוגרפיה מפורטת, ראו: שלום, מחקרי שבתאות, עמ' 653-734 (כולל עדכונים של יהודה ליבס). ראו גם: ליבס, סוד האמונה השבתאית, עמ' 77-237.

עשרה. הוא גם מצביע על הקשר העמוק של גיבורי המשבר – אברהם קרדוזו, חלק מאנשי יהודה חסיד, משה חאגיו, יהונתן אייבשיץ, בניו ותלמידיו, וכמובן הפראנקיסטים – לחוגים שונים בחברה הנוצרית.

כבר בראשית המאה השמונה עשרה, בשנים שהתחילו הפולמוסים בין השבתאים למתנגדיהם, מתגברים זרמים חברתיים והגותיים, כמו ההבראיזם, ומתפרסם למשל ספר ההיסטוריה של באנאז'.⁴³ נוצרים לומדים יידיש ויהודים לומדים שפות זרות. חוגים מילנריסטיים (שגילו עניין רב בשבתאות עם הופעתה) ומיסיונריים מתפתחים, ורעיון 'שיבת היהודים' צובר תאוצה.⁴⁴ כל אלה מתרחשים באזורים שמתחוללים בהם הפולמוסים בין השבתאים למתנגדיהם והקשרים בין התופעות השונות נראים ברורים.⁴⁵ אני מבקש להדגים זאת בדוגמה קצרה אחת חשובה: בגרמניה, בעיר האלה (Halle) הוקם במאה השמונה עשרה המכון למדעי היהדות (Institutum Judaicum), מכון מיסיונרי משיחי נוצרי, שזיכה אותנו בהרבה מידע על השבתאים.⁴⁶ במרכז ובמערב אירופה ובזמן זהה היו הרבה קשרים בין נוצרים, יהודים ושבתאים.⁴⁷ שונה המצב לחלוטין בקהילות ארצות האסלאם, ובעיקר באימפריה העות'מאנית. אמנם כלפי חוץ הסתייג הממסד היהודי הספרדי בקהילות אלה מהשבתאות אחרי ההמרה ובמאה השמונה עשרה. אך למעשה נקט קו של השתקת הפרשה, עד כמה שהיה אפשרי, משתי סיבות: ראשית, החשש מהשלטון העות'מאני שנהג בסובלנות כלפי היהודים בעת

43 J. Basnage de Beauval, *L'Histoire et la religion des Juives depuis Jésus Christ jusqu'à présent*, I-V, Rotterdam 1706-1707. ציונים עדכניים בבאנאז' (רשם ביבליוגרפיה נרחבת), ראו: א' רז'קרוצקי, 'ייצוגה הלאומי של הגלות, ההיסטוריוגרפיה הציונית ויהודי ימי הביניים', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשנ"ז, עמ' 20-27; מ' ירדני, הוגנוטים ויהודים, ירושלים תשנ"ח, עמ' 69-88.

44 ת' קונן, ציפיות שווא של היהודים כפי שהתגלו בדמותו של שבתי צבי, תרגמו: א"א לאגאביר וא' שמואלי, ירושלים תשנ"ח. ראו במיוחד את המבוא של יוסף קפלן למהדורה העברית הזאת, עמ' 7-21. ביבליוגרפיה על המילנריום במאה השבע עשרה, ראו: שם, עמ' 19 והערות 50-51. על המאה השמונה עשרה, ראו: מבורך (לעיל הערה 39), עמ' 1-43; שוחט (לעיל הערה 38), עמ' 49-71, 198-241; מ' ורטה, 'רעיון שיבת ציון במחשבה הפרוטסטנטית באנגליה', ציון, לג (תשכ"ח), עמ' 145-179. בחיבורים אלו ביבליוגרפיה נרחבת בנושא.

45 בכמה הרצאות שהושמעו בכנס על המשיחיות היהודית שנערך באוניברסיטה של קליפורניה בלוס אנג'לס בחודש נובמבר 1997, התבררה תמונה מעניינת על הקשרים והזיקות ההדוקות שבין נוצרים ליהודים בשלהי המאה השבע עשרה ובמאה השמונה עשרה בנושאי המשיחיות והשבתאות המאוחרת.

46 ראו: שלום, מחקרי שבתאות, עמ' 609-630; מבורך (לעיל הערה 39), עמ' 6. חוקר מפולין, Jan J. Doktor, 'Kryptochilisten', עוסק במחקר על מוסד זה, שארכיונו סודר לאחרונה. ראו: Doktor und kryptosabbatianer: Eine verborgene Seite der Halleschen Missionartätigkeit', in: *Biographie und Religion: III internationales Callenberg-Kolloquium in Halle, 15-17.10.1977*

47 שוחט (לעיל הערה 38), עמ' 49-88; ליבס, סוד האמונה השבתאית, עמ' 212-237.

ההתפרצות המשיחית הגדולה בשנים 1665–1666, וקצר את הפירות בהמרת המשיח ומאמיניו בשנת 1666, ובהמרת כת הדונמה בסלוניקי בשנת 1683.⁴⁸ הסיבה השנייה, שנתבררה בזכות המחקר של הדור האחרון, היא שרבים מרבני תורכיה והבלקן בסוף המאה השבע עשרה ובמאה השמונה עשרה הוסיפו להיות שבתאים, בדרגה זו או אחרת, ולכן לא הייתה להם מוטיבציה להילחם בשבתאות.⁴⁹

באחד ממאמרי טענתי שהשבתאות וההמרות השבתאיות הן שגרמו לקיפאון רעיוני ויצירתי בקהילות הספרדיות של האימפריה העות'מאנית במאות השמונה עשרה והתשע עשרה, והמעטתי מחשיבות קיפאונם והשפעתם של השלטון והחברה המוסלמית.⁵⁰ אולם לאחר עיון נוסף והשוואה לאירופה, אני נוטה להדגיש לא פחות את ההיבט השני, החיצוני, על הראשון, היהודי הפנימי. השלטון והחברה הסובבת בעולם האסלאם במאה השמונה עשרה נשארו יציבים וסטטיים, ולחברה ולממסד היהודי לא נשקפו כל סכנות וזעזועים ושינוי הסטטוס קוו. לאחר פרשת שבתי צבי וההמרות הצליח הממסד היהודי והעות'מאני לשוב לסדר היום הקודם, וראה בכך הישג חשוב.

לסיכום: כמה כיוונים עלו מהבירורים הראשוניים שנערכו כאן על השאלות שהוצגו בראשית הדברים. מאחר שפרשת השבתאות היא סבוכה ומפותלת מאוד, לא די בניסיונם של חוקרי הדור הקודם להסבירה אך ורק כתנועה דתית, משיחית ומיסטית יהודית שלא בהקשרי זמן ומקום. אלא יש להראות דווקא את ריבוי הפנים של התופעה, במיוחד מנקודת מבט של ההיסטוריה החברתית. התברר שיש הבדלים משמעותיים בפולמוסים שבין השבתאים למתנגדיהם בתקופת משיחיותו של שבתי צבי ומעט אחריה ובין הפולמוסים שהתנהלו במאה השמונה עשרה: במאה השבע עשרה ניכרת יותר האחדות בין הקהילות היהודיות באירופה ובארצות האסלאם, ואילו בראשית המאה השמונה עשרה מתחיל הנתק ביניהן.

הפולמוסים עצמם אינם משקפים רק את המאבק הדתי בין השבתאים למתנגדיהם, אלא יש להם רבדים עמוקים יותר בחברה היהודית המושפעת מהנעשה בחברות הסובבות אותה בתקופה שאנו דנים בה. לפולמוסים בין השבתאים למתנגדיהם במאה השמונה עשרה יש משקל נכבד בתולדות ישראל במאה זו.

48 שלום, שבתי צבי, עמ' 563–579; שלום, הרעיון המשיחי (לעיל הערה 28); בניחו, התנועה השבתאית ביוון, עמ' עז-קח.

49 בניחו, שם, עמ' קעט-רכד.

50 J. Barnai, 'From Sabbateanism to Modernization: Ottoman Jewry on the Eve of the Ottoman Refroms', in: H.E. Goldberg (ed.), *Sephardi and Middle Eastern Jewries*, Bloomington 1996, pp. 73-80